

SHARQ UYG‘ONISH DAVRI (SHARQ RENESSANSI): ILMIY-FALSAFIY TRANSFORMATSIYA, METODOLOGIK ASOSLAR VA JAHON SIVILIZATSIYASIDAGI O‘RNI

Xojiyeva Gulbaxor Aqlitdinovna

Parkent tuman texnikumi o‘qituvchisi, 2-OTM talabasi

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada IX–XII va XIV–XVI asrlarda Markaziy Osiyo hamda Yaqin Sharq hududida yuz bergan ulkan madaniy, ilmiy va falsafiy yuksalish — Sharq Uyg‘onish davri (Sharq Renessansi) tizimli ravishda tahlil qilinadi. Maqolada davrning ijtimoiy-iqtisodiy determinanti, "Bayt ul-hikma" va mintaqaviy akademiyalarning roli, qadimgi yunon falsafasining islom rasionalizmi bilan sintezi hamda aniq va tabiiy fanlar rivojiga qo‘shilgan fundamental hissa tahlil etilgan. Muhammad Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino va Mirzo Ulug‘bek kabi mutafakkirlarning kashfiyotlari jahon sivilizatsiyasi poydevori sifatida baholanadi.

Kalit so‘zlar: Sharq Renessansi, Islom oltin davri, Bayt ul-hikma, Mashshoiyun, Kalom, Ma‘mun akademiyasi, Xorazmiy, Ibn Sino, Beruniy, Ulug‘bek, madaniy integratsiya.

Аннотация: В данной научной статье системно анализируется Восточный Ренессанс — период грандиозного культурного, научного и философского подъема в Центральной Азии и на Ближнем Востоке в IX–XII и XIV–XVI веках. Рассматриваются социально-экономические детерминанты эпохи, роль «Байт уль-хикма» и региональных академий, синтез древнегреческой философии с исламским рационализмом, а также фундаментальный вклад в развитие точных и естественных наук. Открытия таких мыслителей, как Аль-Хорезми, Аль-Бируни, Ибн Сина и Мирзо Улугбек, оцениваются как основа мировой цивилизации.

Ключевые слова: Восточный Ренессанс, Золотой век ислама, Байт уль-хикма, Машшаиун, Калам, Академия Мамуна, Аль-Хорезми, Ибн Сина, Аль-Бируни, Улугбек.

Abstract: This scientific article systematically analyzes the Eastern Renaissance—a period of magnificent cultural, scientific, and philosophical resurgence in Central Asia and the Middle East during the 9th–12th and 14th–16th centuries. The article examines the socio-economic determinants of the era, the pivotal role of "Bayt al-Hikma" and regional academies, the synthesis of ancient Greek philosophy with Islamic rationalism, and the fundamental contributions to exact and natural sciences. The discoveries of such polymaths as Al-Khwarizmi, Al-Biruni, Ibn Sina, and Mirzo Ulugbek are evaluated as the bedrock of global civilization.

Keywords: Eastern Renaissance, Islamic Golden Age, Bayt al-Hikma, Mashsha'iyun, Kalam, Mamun Academy, Al-Khwarizmi, Ibn Sina, Al-Biruni, Ulugbek.

KIRISH (INTRODUCTION)

Insoniyat sivilizatsiyasi tarixi bir tekisda kechuvchi chiziqli jarayon emas, aksincha, ma'lum davrlarda muayyan geosiyosiy hududlarda ulkan intellektual va madaniy portlashlar sodir bo'lgan. Yevropacentristik tarixshunoslik an'anasida "Renessans" (Uyg'onish) atamasi uzoq vaqt davomida faqat XV–XVI asrlardagi G'arbiy Yevropa madaniy yuksalishiga nisbatan qo'llanib kelindi.

Biroq, XX asrning o'rtalariga kelib, jahon sharqshunoslik fanida (N.Konrad, Sh.S.Starr, M.Xayrullayev) "Sharq Uyg'onish davri" yoki "Sharq Renessansi" tushunchasi ilmiy muomalaga kiritildi.

G'arb Uyg'onish davridan bir necha asr muqaddam, islom olamida, xususan, Markaziy Osiyo (Movarounnahr va Xorasan) hududlarida fan, madaniyat, falsafa va me'morchilik misli ko'rilmagan darajada yuksaldi. Sharq Renessansi shunchaki qadimgi bilimlarni saqlab qolish missiyasi bilan cheklanmay, balki ularni tubdan isloh qilish, empirik metodologiya bilan boyitish, yangi fan tarmoqlariga asos solish vazifasini bajardi.

Bugungi kunda O'zbekistonda Uchinchi Renessans poydevorini yaratish strategik vazifa qilib belgilangan bir davrda, Birinchi va Ikkinchi Sharq Renessansining tarkibiy qismlari, ilmiy metodologiyasi va fundamental kashfiyotlarini akademik darajada tahlil qilish muhim amaliy va nazariy ahamiyatga ega.

Ushbu tadqiqot ishini tayyorlashda qiyosiy-tarixiy tahlil (historical-comparative analysis), tizimlilik (systematic approach), germenevtik tahlil (hermeneutics) hamda obyektivlik prinsiplaridan foydalanildi. IX–XVI asrlarga oid birlamchi arabiy va forsiy manbalar (Ibn Sino, Beruniy, Xorazmiy, Ulug'bek asarlari) hamda zamonaviy sharqshunoslik adabiyotlari qiyosiy o'rganildi. Sharq va G'arb Renessansi fenomenlarining o'ziga xos xususiyatlari qiyosiy jadval metodologiyasi asosida tipologizatsiya qilindi.

Sharq Renessansining Davrlashtirilishi va Determinantlari Ilmiy adabiyotlarda Sharq Uyg'onish davri genetik jihatdan ikki yirik bosqichga ajratiladi:

Birinchi Sharq Renessansi (IX–XII asrlar): Islom madaniyatining "Oltin davri" bo'lib, Abbosiylar xalifaligi davridagi markazlashuv, so'ngra Somoniylar, Qoraxoniylar, G'aznaviylar va Xorazmshohlar sulolalarining mintaqaviy boshqaruvi ostida kechdi.

Ikkinchi Sharq Renessansi (XIV–XVI asrlar): Temuriylar davri Renessansi bo'lib, Amir Temur va uning vorislari (Shohruh Mirzo, Ulug'bek, Husayn Boyqaro)

davridagi yirik markazlashgan davlat tizimi va madaniy homiylik muhitida gullab-yashnadi.

Fenomenning shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan asosiy omillar: **yagona geosiyosiy va lingvistik makon** (arab tilining fan tili sifatida shakllanishi), **Buyuk Ipak yo'lining iqtisodiy qudrati** hamda texnologik inqilob hisoblangan **Samarqand qog'ozi** ishlab chiqarilishi bo'ldi. VIII asrdan boshlab Samarqand qog'ozi kitob ko'chirish sanoatini va yirik kutubxonalar tarmog'ini (masalan, Buxorodagi "Sivon al-hikma") vujudga keltirdi.

Intellektual Markazlar va Falsafiy Transformatsiya Sharq Renessansining epistemologik asosi — madaniyatlararo dialog va yuksak darajadagi sintez hisoblanadi. Bag'dodda tashkil etilgan "**Bayt ul-hikma**" (**Donishmandlar uyi**), XI asr boshidagi **Xorazm Ma'mun akademiyasi** va XV asrdagi **Mirzo Ulug'bekning Samarqand akademiyasi** fanning fundamental markazlari bo'ldi.

Falsafiy jihatdan qadimgi yunon falsafasi (ayniqsa, Aristotelizm) va islom ilohiyotining sintezi yuz berdi. Abu Nasr Farobiy ("Muallim as-soniy") va Abu Ali ibn Sino tomonidan asos solingan **Mashshoiyunlik (Sharq peripatetizmi)** oqimi borliqni aqliy va mantiqiy yo'l bilan o'rgandi. Farobiy o'zining "*Fozil odamlar shahri*" asarida adolatli davlat va huquqiy jamiyat modelini ishlab chiqdi. Ibn Sino esa falsafada izchil determinizm (sabab-oqibat aloqadorligi) konsepsiyasini yaratdi.

Aniq va Tabiiy Fanlar Taraqqiyotidagi Fundamental Burilish Sharq Renessansi olimlari aniq fanlar metodologiyasini spekulativ (taxminiy) xarakterdan empirik (tajribaviy va matematik) xarakterga o'tkazdilar.

Matematika: Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (783–850) dunyoda birinchi bo'lib mustaqil fanga — Algebraga asos soldi. Uning "*Al-kitob al-muxtasar fi hisob al-jabr va al-muqobala*" asari chiziqli va kvadrat tenglamalarni yechishning universal usullarini berdi. Olim nomi lotinchalashtirib, bugungi kunda raqamli texnologiyalar asosi bo'lgan "**Algoritm**" atamasiga aylandi.

Geodeziya va Kosmologiya: Abu Rayhon Beruniy (973–1048) o'zi ishlab chiqqan trigonometrik usul yordamida Yerning radiusini o'ta aniqlikda hisobladi ($R \approx 6339.6$ km). Shuningdek, geliocentrizm gipotezasini tahlil qildi va Kolumbdan besh asr ilgari Amerika qit'asi mavjudligini ilmiy prognoz qildi.

Tibbiyot: Abu Ali ibn Sino (980–1037) o'zining "*Al-Qonun fit-tibb*" (Tibbiyot qonunlari) asari bilan klinik tibbiyotga asos soldi. U yuqumli kasalliklarning mikroorganizmlar orqali tarqalishi, karantin tizimi va psixosomatika asoslarini birinchilardan bo'lib isbotladi. Asar XVII asrgacha Yevropa universitetlarida asosiy darslik bo'ldi.

Astronomiya: Mirzo Ulug'bek (1394–1449) va uning Samarqand ilmiy maktabi tomonidan tuzilgan "*Ziji jadidi Ko'ragoniy*" asarida 1018 ta yulduzning koordinatalari o'ta aniqlikda belgilandi. Ulug'bek hisoblagan bir yulduziy yilning

davomiyligi zamonaviy hisoblashdan farqi atigi +58 soniyani tashkil etdi.

Gumanizm va Sharq-G'arb Renessansi Qiyosiy Tahlili

Ikkinchi Renessans davrida **Alisher Navoiy (1441–1501)** ijodida gumanizm (odamiylik) oliy darajaga ko'tarildi. San'atda esa

Kamoliddin Behzod (1455–1535) miniatyura maktabiga realistik elementlarni olib kirdi.

Parametrlar Sharq Renessansi (IX-XVI asrlar)G'arb Renessansi (XV-XVII asrlar) **Gnoseologik asos:** Diniy va ratsional ilmlar sintezi.Sekulyarizm (dunyoviylik) va cherkovga qarshi isyon. **Tayanch manbalar:** Antik yunon, hind va fors merosining islom falsafasi prizmasidan qayta ishlanishi.Bevosita antik (grek-rim) merosiga va arab tilidan tarjima qilingan manbalarga qaytish. **Dominant sohalar:** Aniq fanlar, tibbiyot, falsafa va ensiklopedizm.Tasviriy san'at, gumanitar fanlar, adabiyot va anatomiya.

XULOSA (CONCLUSION)

Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

Sharq Uyg'onish davri jahon ilm-fan zanjirining ajralmas va hal qiluvchi bo'g'inidir. IX–XVI asrlarda musulmon Sharqi olimlari tomonidan amalga oshirilgan ilmiy inqiloblar bo'lmaganida, Yevropadagi keyingi ilmiy burilishlar (Kopernik, Galiley, Nyuton kashfiyotlari) tarixan kechikkan bo'lar edi.

Sharq Renessansining G'arbdan asosiy farqi shundaki, u dindan uzoqlashish (sekulyarizatsiya) orqali emas, balki diniy dunyoqarash va rasionalizmnini (ilm-fanni) o'zaro uyg'unlashtirish orqali yuzaga kelgan.

Mazkur tarixiy merosni o'rganish bugungi O'zbekistonda intellektual salohiyatni oshirish va Uchinchi Renessans poydevorini shakllantirishda metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

Xayrullayev M.M. *Uyg'onish davri va Sharq mutafakkirlari*. – Toshkent: O'zbekiston, 1971.

Sarr S. Frederick. *Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane*. – Princeton University Press, 2013.

Konrad N.I. *Zapad i Vostok. Sbornik statey*. – Moskva: Nauka, 1972.
Komilov X. *Sharq uyg'onish davri adabiyoti panteizmi va uning gumanistik mohiyati*. – Toshkent: Fan, 1994.

Beruniy Abu Rayhon. *Tanlangan asarlar. I-IV jildlar*. – Toshkent: Fan, 1968-1975.

Ibn Sino. *Al-Qonun fit-tibb (Tibbiyot qonunlari), I-V kitoblar*. – Toshkent: Xalq merosi, 1993.